

สภาวะแห่งนิพพานหรือความหลุดพ้น

ในบทก่อนได้กล่าวถึงภวัจกรแห่งตัวตน ซึ่งแสดงถึงการเกิดดับของตัวตนหรือทุกข์ ในลักษณะที่เชื่อมต่อกันเป็นสาย ภวัจกรสายเกิด ซึ่งแสดงถึงการเกิดขึ้นของทุกข์นั้น เรียกว่า สังสารวัฏ ส่วนภวัจกรสายดับ ซึ่งแสดงถึงวิธีดับทุกข์ เรียกว่านิพพาน ในที่นี้จะกล่าวถึงลักษณะแห่งนิพพาน เท่าที่ปรากฏอยู่ในพระสูตร ตามทัศนะของพุทธปรัชญา ความทุกข์นั้น เป็นสิ่งที่มีเหตุปัจจัย มันไม่ได้เกิดขึ้นลอย ๆ และไม่ได้เป็นตัวของตัวเอง กับเหตุปัจจัย เสียเมื่อใด ความทุกข์นั้นก็สิ้นไปได้ ดังนั้นความดับทุกข์ หรือทุกข์นิโรธอริยสังข์ จึงเป็นไปได้ ลักษณะแห่งความดับทุกข์นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายไว้ว่า "...ได้แก่ความดับด้วยอำนาจคล้ายกำหนด ไม่มีส่วนเหลือ ความสละ ความสลัดคืน ความปล่อย ความไม่มีอาลัยซึ่งตัณหา นั้นแล..."¹ นอกจากนี้ ก็ยังมีคำพูดของพระสารีบุตร ปรากฏในพระสูตรตอนหนึ่งว่า "ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่า นิพพาน"² สรุปได้ว่า นิพพาน คือสภาวะที่สิ้นตัณหา โลกะ โทสะ และ โมหะ นั้น คือการแสดงออกของตัณหาและอวิชชา เมื่อดับตัณหาได้ก็หมายความว่าความถึงการดับทุกข์โดยไม่มีเหลือเชื้อ ดับเครื่องเร้าร้อนทั้งปวง ในที่นี้ต้องเข้าใจว่า ความทุกข์หรือความเร้าร้อนนี้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตัวตนที่ถูกยึดมั่นโดยอุปาทาน ซึ่งเรียกว่า อุปาทานชั้น 5 ดังนั้นเบญจขันธ์ที่ประกอบด้วยอุปาทานนี้คือทุกข์ และการดับทุกข์นี้เป็นจุดหมาย ทั้งนี้โดยปราศจากผู้รับทุกข์ ผู้พินทุกข์ มีแต่ทุกข์ และการดับทุกข์เท่านั้น ดังปรากฏจากคำประพันธ์ในวิสุทฺธิมรรคว่า "อันทุกข์มีอยู่แท้ แต่ใคร ๆ ผู้รับทุกข์ไม่มี ผู้ทำไม่มีแต่การกระทำมีอยู่แท้ ความดับมีอยู่ แต่คนผู้ดับไม่มี ทางมีอยู่ แต่ผู้เดินไม่มี"³ หมายความว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนแต่เฉพาะเรื่องความทุกข์ เหตุ

¹"สังจวิภังคสูตร", (ข้อ 703), เรื่องเดิม, หน้า 546.

²"นิพพานสูตร" (ข้อ 497), สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทย เลม 28, ..., หน้า 428.

³วิสุทฺธิมรรคแปล ภาค 3, ตอน 1, ..., บทที่ 16, หน้า 211.

แห่งทุกข์ การดับทุกข์ และทางที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ โดยปราศจากตัวตนหรืออัตตา ใน
ขั้นปรมาตถ์

คำว่า นิพพาน เป็นคำที่ใช้กันในปรัชญาหลายระบบในอินเดีย โดยใช้ในความหมาย
ของความหลุดพ้น (salvation) แต่การอธิบายเกี่ยวกับลักษณะของนิพพานนั้น แตกต่างกันไป
ไป เช่นปรัชญาอุปนิษัทเชื่อว่า นิพพานหรือโมกษะ คือการที่อาตมันย่อย หรือ ชีวาตมัน เข้า
รวมเป็นเอกภาพกับพรหมัน หรือสิ่งสมบูรณ์ (The Absolute) สำหรับพุทธปรัชญาอธิบาย
ว่า นิพพานคือการหลุดพ้นจากอวิชชา ตัณหา ซึ่งแสดงออกในรูปของ โลภะ โทสะ และโมหะ
ไม่ได้หมายความว่า เป็นการหลุดพ้นของอัตตาหรือตัวตนในโลกนี้ ไปสู่สภาวะแห่งนิพพาน เช่น
เดียวกับคำสอนของอุปนิษัท แต่หมายความว่าถึงความดับสนิทแห่งความเร่าร้อนและเครื่องผูก
พันร้อยรัดทั้งปวง ซึ่งเรียกว่าเป็นความทุกข์ โดยปราศจากตัวตน เมื่อนิพพานเป็นที่ดับสนิท
ของความทุกข์ จึงได้มีการอธิบายว่า นิพพานเป็นยอดของความสุข

ตามทัศนะของพุทธปรัชญา นิพพานหรือการหลุดพ้น อาจอธิบายได้ทั้งในแง่ปฏิฐาน
(positive) และในแง่ปฏิเสธ (negative) แต่การอธิบายดังกล่าวเป็นเพียงการ
อธิบายโดยอุปมาอุปมัยเท่านั้น ไม่สามารถอธิบายได้โดยตรง เพราะนิพพานเป็นอัครสภาวะ
(transcendent) คือเป็นสภาวะที่อยู่เหนือโลก ไม่สามารถจะใช้ภาษาในโลกนี้อธิบายได้

ในแง่ปฏิฐาน อาจอธิบายว่า นิพพานคือความสงบอย่างยิ่ง ความสงบนี้คือความ
ปราศจากทุกข์ซึ่งเกิดจากกิเลสตัณหาทั้งปวง สภาวะแห่งความสงบ คือสภาวะที่พ้นจากความ
เร่าร้อน ไม่มีความเกิด ความแก่ และความตาย ดังปรากฏในพระสูตรตอนหนึ่งว่า

...มุนีผู้สงบแล้วแล ย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่กำเริบ ไม่
ทะเยอทะยาน แม่มุนีนั้นก็ไม่มีเหตุที่จะตองเกิด เมื่อไม่เกิด จัก
แก่ไปได้อย่างไร... เมื่อไม่กำเริบ จักทะเยอทะยานไปได้อย่างไร...
ก็เมื่อกิเลส เครื่องสำคัญตนและกิเลสเครื่องหมักหมมไม่เป็นไป
อยู่...⁴

⁴"ชาตวิภังคสูตร" (ข้อ 693), เรื่องเดิม, หน้า 536.

ในบางแห่งก็อธิบายว่า นิพพานคือ บรมสุข แต่ความสุขในที่นี้ไม่ใช่สุขเวทนาที่เกิดจากผัสสะอันเป็นความสุขในโลก ซึ่งโดยสภาพที่แท้จริงแล้ว ก็คือทุกข์ เพราะไม่มีความยั่งยืน แปรปรวนอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นในขั้นปรมาตม ทั้งสุขเวทนา และทุกขเวทนา ล้วนแต่มีสภาพเป็นทุกข์ทั้งสิ้น การกล่าวว่านิพพาน คือบรมสุขนั้น คงจะหมายถึงความหลุดพ้นจากสภาวะแห่งทุกข์ทั้งปวงในโลกนั่นเอง คือหลุดพ้นทั้งจากทุกข์โดยสภาพ และจากทุกข์ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของคันหา ในลักษณะดังกล่าวนี้ นิพพานย่อมได้ชื่อว่าเป็นสถานะที่ว่างจากทุกข์โดยสิ้นเชิง ซึ่งสถานะเช่นนี้อาจเรียกได้ว่า เป็นสถานะแห่งความสุขสูงสุดที่มนุษย์จะพึงหวังเข้าถึงได้

นิพพานนั้นมีอยู่จริง ไม่ใช่เป็นสภาวะที่เกิดจากการสร้างสรรค์ของจิต แต่มีอยู่โดยตัวของตัวเองตลอด เป็นความจริงสูงสุด (ultimate reality) คือเป็นจริงโดยปรมาตม ซึ่งตรงข้ามกับสมมติสัจจะในโลกแห่งปรากฏการณ์ เป็นสภาพที่เที่ยง ไม่ใช่สิ่งที่เกิดดับสลับกันไป แบบสิ่งต่าง ๆ ในโลก เป็นอสังขตธรรม คือไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งตรงข้ามกับสังขตธรรม อันมีปัจจัยปรุงแต่งทั้งปวง ในแก้วกฐสูตร ได้กล่าวถึงนิพพานไว้ดังนี้

ธรรมชาติที่รู้แจ้ง ไม่มีใครชี้ได้ ไม่มีที่สุด แจ่มใสโดย
ประการทั้งปวง ปรุวิชาตฺ อธิปไตย อธิปไตย และ
วาโยชาตฺ ย่อมตั้งอยู่ไม่ไคในธรรมชาตินี้
อุปาหยาธิปไตย ทัฬหยาธิปไตย ละเอียตและหายาบ ทัฬหยาธิปไตย และ
ไมงาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ไคในธรรมชาตินี้
นามและรูปย่อมดับไม่มีเหลือ ในธรรมชาตินี้
เพราะวิญญานดับ นามและรูปย่อมดับ ไม่มีเหลือในธรรม-
ชาติ ดังนี้ ๕

นิพพานเป็นสภาพที่บริสุทธิ์ เที่ยงแท้ คงอยู่ในสภาวะนั้นตลอดกาล เป็นอมตธรรม ในแง่จริยศาสตร์ นิพพานคือจุดหมายปลายทาง หรือความดีสูงสุด (summum bonum) ของมนุษย์

⁵"แก้วกฐสูตร" (ข้อ 350), ที่มณิกาย สิลขันธวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 14, ..., หน้า 512-3.

นิพพานไม่ใช่เป็นอัตตา แต่เป็นอนัตตา คือเป็นความว่างเปล่า (nothingness) ไม่มีขอบเขตจำกัด (infinite) ที่ว่าว่างเปล่าหมายถึงว่างจากตัวตน/ว่างจากปรากฏการณ์ในโลก อธิบายได้ว่า ไม่ใช่สิ่งนั้น ไม่ใช่สิ่งนี้ ไม่ใช่สสาร ไม่ใช่พลังงาน รับรู้ทางประสาทไม่ได้ เป็นที่ที่ไม่มีอาการเกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุปบัติ ไม่มีเหตุปัจจัย ไม่มี การสร้างสรรค์ ไม่มีการทำลาย ไม่มีส่วนประกอบ คือไม่ได้ประกอบขึ้นจากสิ่งใด การสลายตัวโดยการแยกส่วนประกอบจึงไม่เกิดขึ้น ไม่ใช่ดิน น้ำ ไฟ ลม เป็นการอธิบายโดยการปฏิเสธทุกสิ่งในโลก แต่ก็ไม่สามารถให้คำจำกัดความได้ว่า นิพพานคืออะไร

ดิน น้ำ ไฟ และลม ย่อมไม่หยั่งลงในนิพพานธาตุใด ในนิพพานธาตุนั้น ความทุกข์หลายย่อมไม่สว่าง พุระอาทิตยย่อมไม่ปรากฏ พุระจันทรย่อมไม่สว่าง ความมีก็ย่อมไม่มี ก็เมื่อใดพรหมณ์ชื่อว่า เป็นมุนี เพราะรู (สัจจะ 4) รูแล้วควยตน เมื่อ นั้นพรหมณ์ยอมหลุกพ้นจากรูปและอรูป จากสุขและทุกข์ ฯ⁶

ที่ว่านิพพานเป็นสภาวะที่ไม่มีขอบเขตจำกัด เพราะนิพพานต่างจากปรากฏการณ์ทั้งปวงในโลก ที่มีขอบเขตจำกัดและอยู่ภายใต้กฎแห่งธรรมชาติ แต่นิพพานอยู่นอกกฎและขอบเขตเหล่านี้ ไม่ได้อยู่ในที่แห่งหนึ่งแห่งใดโดยเฉพาะ และไม่มีการเปลี่ยนแปลง เพราะไม่ขึ้นต่อกาลเวลา หมายความว่า ไม่ใช่สิ่งที่กินที่และไม่เนื่องด้วยเวลา(space & time) เป็นภาวะที่บริสุทธิ์ คือบริสุทธิ์จากเครื่องเศร้าหมองทั้งปวงอันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นภาวะแห่งเสรีภาพ คือหลุดพ้นจากเครื่องผูกพัน ร้อยรัดทั้งปวง เป็นอิสระจากความเห็นผิดทั้งหลายที่เรียกว่า อวิชชา เป็นอิสระจากตัวตนที่เคยยึดมั่น แต่การเข้าถึงนิพพานไม่ได้หมายถึงอัตตาหลุดพ้นจากร่างกายแล้วเข้าสู่ภาวะที่เป็นอมตะ อัตตาหรือตัวตนที่เราเคยยึดมั่นนั้น ไม่มีอยู่โดยสภาพปรมาัตถ์

นิพพาน หมายถึงการดับทุกข์ การเกิดขึ้นของทุกข์เรียกว่าสังสารวัฏ วงจรแห่งทุกข์เรียกว่า ภวัจักร ซึ่งแสดงถึงเหตุปัจจัยเป็นสายต่อเนื่อง ที่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้นและดับลง

⁶"พาหิยสูตร" (ข้อ 50), เรื่องเดิม, หน้า 111.

ในแง่ที่ทำให้ทุกข์เกิดเรียกว่า สังสารวัฏ ในแง่ที่ทำให้ทุกข์ดับ เรียกว่านิพพาน สังสารวัฏ และนิพพาน เป็นสองสถานะของสิ่งเดียวกัน เปรียบเหมือนคาน 2 คานที่ต่างกันของเหรียญเงินอันเดียวกัน พุทธปรัชญาได้อธิบายเปรียบเทียบว่า สังสารวัฏซึ่งเป็นความทุกข์นั้นเปรียบเหมือนโรคร้าย นิพพานคือการดับทุกข์นั้น คือการหายจากโรคร้าย ดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายแก่ มาคัณฑิยะ แล้วสรุปว่า "ความไม่มีโรค เป็นลาภอย่างยิ่ง นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง"⁷

ทุกข์นั้นเกิดจากตัณหา การดับทุกข์ก็หมายถึงการขจัดตัณหาอันเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ให้หมดไป ดังนั้นนิพพานจึงหมายถึงการสิ้นตัณหากว้ย ในที่นี้ต้องเข้าใจว่า ตัณหาเป็นสิ่งที่แนบเนื่องกับมนุษย์ แต่ก็ได้เป็นสารัตถะ (essence) ของมนุษย์ จึงกล่าวได้ว่ามนุษย์ไม่ใช่ตัณหา แต่มนุษย์เป็นผู้ที่มีตัณหา การที่ตัณหามีความเกี่ยวข้องกับมนุษย์อย่างใกล้ชิดนั้น ทำให้มีผู้เข้าใจผิดคิดว่าตัณหาอันนั้นคือโครงสร้างของมนุษย์ แต่พุทธปรัชญาสอนว่า

ผู้ใดกล่าววาทัณหาเป็นอัตตา คำพูดของผู้นั้นไม่ควร ตัณหา
ยอมปรากฏแก่ความเกิด แก่ความเสื่อม ก็สิ่งใดแลปรากฏแก่
ความเกิด แก่ความเสื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวไต่อย่างนี้ว่า อัตตา
ของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป เพราะฉะนั้นคำพูดของผู้ที่กล่าว
ว่า ตัณหาเป็นอัตตานั้น จึงไม่ควร⁸

ในแง่นี้แสดงว่า พุทธปรัชญาอธิบายอัตตาในแง่ที่เป็นสิ่งที่คงทน ไม่เปลี่ยนแปลงเที่ยงแท้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แต่นิพพานนั้นเที่ยง ไม่เป็นทุกข์ แต่ก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่อัตตา และอัตตาในที่นี้หมายถึงสาร (substance) ซึ่งรองรับคุณสมบัติหรือกระบวนการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ โดยทั่วไปแล้วในเรื่องของการเปลี่ยนแปลงนั้นจากการอธิบายของระบบปรัชญาส่วนใหญ่ โดยเฉพาะปรัชญาของอริสโตเติล ว่า ในการเปลี่ยนแปลงจะต้องมีบางสิ่งที่คงตัวแน่นอน และมีบางส่วนที่เปลี่ยนไป ดังนั้นจึงต้องมีสาร

⁷"มาคัณฑิยสูตร" (ข้อ 287), มัชฌิมนิกาย, มัชฌิมปัณณาสก, พระไตรปิฎกภาษาไทยเล่ม 19, ..., หน้า 324.

⁸"ฉนัคสูตร" (ข้อ 819), เรื่องเดิม, หน้า 622.

ที่รองรับความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ แต่พุทธปรัชญาสอนว่า สิ่งทีบุคคลเข้าไปยึดถือว่าเป็นตัว
 ตนนั้นประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ และส่วนประกอบต่าง ๆ เหล่านี้ก็มีความแปรปรวนไปโดย
 ธรรมชาติ แสดงว่ามันไม่ใช่อัตตาแต่เป็นอนัตตา เมื่อส่วนประกอบเหล่านี้แยกตัวออกจาก
 กันโดยสิ้นเชิง ตัวตนก็สลายโดยไม่มีสิ่งที่เรียกว่าอัตตาเหลืออยู่จากการสลายตัวของส่วน
 ประกอบนั้น เมื่อไม่เป็นอัตตาก็แสดงว่าเป็นอนัตตา

พุทธปรัชญายังได้อธิบายลักษณะของนิพพาน โดยเปรียบเทียบกับการวางภาระ
 ภาระนั้นคืออุปาทานชั้น 5 ผู้แบกภาระคือตัวคนที่ยึดมั่นถือมั่น การวางภาระคือ นิพพาน
 ดังปรากฏในพระสูตรดังนี้

ชั้น 5 ชื่อว่าภาระแล และผู้แบกภาระคือบุคคล เครื่องถือมั่น
 ภาระ เป็นเหตุนำมาซึ่งความทุกข์ในโลก การวางภาระเสีย-
 ใจเป็นสุข บุคคลวางภาระหนักเสียใจแล้ว ไม่ถือภาระอื่น
 ถอนคัมภีรพร้อมทั้งมูลรากแล้ว เป็นผู้หายทิว คับรอบแล้ว ดังนี้⁹

นิพพานไม่ใช่จิต หรือสัมปชัญญะบริสุทธิ์ เช่นเดียวกับพรหมันหรืออาตมันของปรัชญา
 ฮินดู ทั้งไม่ใช่เจตสิกที่อาศัยจิตเกิดขึ้น ทั้งจิตและเจตสิกนั้นเป็นสังขตธรรม ซึ่งมีปัจจัย-
 ประชุม แปรเปลี่ยนแปลง เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เช่นเดียวกับสิ่งอื่น ๆ ที่รวมอยู่ในประเภท
 ของสังขตธรรม แต่นิพพานอยู่นอกสภาพเช่นนี้ นิพพานว่างเปล่าจากสิ่งเหล่านี้ ในพระ
 สูตรอธิบายว่า "...นิพพานอันผู้บรรลุนั้นรู้แจ้งได้ เป็นอนัตตนะ (ไม่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ)
 เป็นอนันตะ (ไม่มีที่สิ้นสุด หรือหายไปจากความเป็นอยู่ และความเสื่อม)¹⁰ กล่าวไม่ได้
 โดยตรงว่านิพพานเป็นอะไร จึงให้นิยามไม่ได้ ถ้าจะให้ถูกต้องที่สุดนั้น ก็กล่าวได้แต่เพียง
 ว่า นิพพานคือที่สุดแห่งความทุกข์ ซึ่งหมายถึงการเป็นอิสระจากตัณหา อุปาทาน ในชั้น-
 โลกียะหรือสมมติ เรากล่าวถึงสิ่งต่าง ๆ ได้เป็นคู่ ๆ เช่น ดี เลว สุข ทุกข์ ฯลฯ แต่ใน
 ชั้นโลกุตตระ หรือปรมาตม์ คือนิพพานนั้น อยู่เหนือสภาวะที่จะกล่าวเป็น 2 ฝ่ายเช่นนี้ โลก

⁹"การสูตร" (ข้อ 53), สังยุตตนิกาย นิทานวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทย
 เล่ม 25, ..., หน้า 40.

¹⁰"พรหมนิมิตตนิคสูตร" (ข้อ 554), มัชฌิมนิกาย มูลปัดฉาสก, พระไตรปิฎก
 ภาษาไทยเล่ม 18, ..., หน้า 680.

แห่งปรากฏการณ์เป็นโลกแห่งวิหัตนะ ไม่ว่าจะ เป็นคำพูดหรือภาษาที่ไขกันอยู่ในโลกแห่งปรากฏการณ์ก็ตาม หรือการอธิบายโดยใช้เหตุผลตามหลักตรรกวิทยาก็ตาม ไม่สามารถจะอธิบายนิพพานได้ คำอธิบายในแง่ปฏิฐาน หรือปฏิเสธไม่ได้บังถึงนิพพานโดยตรง แต่เป็นเพียงการอธิบายโดยอุปมาอุปมัยเท่านั้น สภาวะที่เรียกว่านิพพานจึงเป็นความลึกลับสำหรับผู้ที่ยังไม่บรรลุนั้น เพราะไม่สามารถเข้าใจได้ นอกจากจะอาศัยการเปรียบเทียบดังกล่าวถึงที่พระเจ้ามีลิตท์โคตรัสกับพระนาคนั้น ให้แสดงถึงรูปพรรณสัณฐาน หรือขนาดแห่งพระนิพพาน ซึ่งพระนาคนั้นก็ทูลตอบว่า

...อาตมภาพแสดงถวายเช่นนั้นไม่ได้ เพราะพระนิพพานไม่มีตัวตน ไม่มีเหตุปัจจัย... แต่อาตมภาพยอมแสดงคุณแห่งพระนิพพานได้โดยอุปมา...

พระนิพพานเปรียบเหมือนน้ำ อธิบายว่า น้ำเป็นของเย็น กับความร้อนกระวนกระวายนั้นใด พระนิพพานก็เป็นของเย็น กับความกระวนกระวายที่เกิดจากกิเลสเสียใจนั้นนั้น อนึ่ง น้ำเป็นของบำบัดความระหายเสียใจ พระนิพพานก็บำบัดความคิณระเหวตะยานเสียใจ เช่นเดียวกัน¹¹

ความหลุดพ้นหรือนิพพานตามนัยแห่งพุทธปรัชญานั้น อาจจำแนกได้ 2 ประเภท ประเภทแรก เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน โคแก่การดับตัณหาโดยยังมีเบญจขันธ์ที่ปราศจากอุปาทานเหลืออยู่ นั่นคือยังมีการรับรู้โลกภายนอก โดยไม่ให้ความหมายแก่มัน ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์หรืออุปนิสัยดั้งเดิมที่สั่งสมไว้ แม้ยังมีเวทนาหรือความรู้สึกในสุขทุกข์อยู่ แต่ก็เป็นความรู้สึกชนิดที่ไม่ก่อให้เกิดตัณหา และความรู้สึกรับรู้ (consciousness) หรือการรับอารมณ์ก็ยังมีอยู่ต่อไปโดยปราศจากอุปาทานยึดมั่นในตัวตนของตน แม้จะปราศจากตัณหาและกรรมอันจะก่อให้เกิดนามรูปหรือเบญจขันธ์ใหม่ขึ้นก็ตาม นามรูปก็ยังคงสืบต่อไปได้อีกระยะหนึ่ง คุ้มอำนาจของวิบากแห่งกรรมเก่าที่ยังเหลืออยู่ เปรียบเสมือนรถที่ปราศจากน้ำมัน ก็ยังแล่นต่อไปได้อีกพักหนึ่งแล้วจึงหยุด ไม่ใช่หยุดชะงักลงในทันทีทันใด ดังนั้นการ

¹¹ ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, ..., หน้า 290-291.

คัมภีร์เลสศัณฑานในแง่หนึ่ง ก็ไม่ได้หมายความว่าเบญจขันธ์จะดับลงในทันที แต่ยังคงสืบต่อไปได้ชั่วระยะหนึ่ง นิพพานอีกประเภทหนึ่ง เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน หรือปรินิพพาน นั่นคือการดับกิเลสพร้อมกับการดับขันธ์ โดยไม่มีการเกิดใหม่อีกต่อไป ทัศนะเช่นนี้ตรงกับแนวความคิดเรื่องโมกษะในปรัชญาภควัทคีตา ซึ่งอธิบายว่า การบรรลุโมกษะนั้นมีอยู่ 2 ลักษณะ คือ วิเทหภูมิ ได้แก่การบรรลุโมกษะหรือรู้แจ้ง เห็นจริงตามสภาพของความเป็นจริงในเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่ รู้จักว่าตนเอง เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพรหมันด้วยญาณทัสสนะ โดยสามารถขจัดอวิชชาให้หมดไป เปรียบได้กับสอุปาทิเสสนิพพาน ส่วนชีวันภูมิ คือการบรรลุโมกษะพร้อมกับการแตกดับของชีวิต ชีวามันจะกลับคืนสู่พรหมัน เหมือนกับน้ำในคลองไหลออกสู่มหาสมุทรก็ละทิ้งชื่อเดิมเสีย กลายเป็นมหาสมุทรไป เปรียบได้กับอนุปาทิเสสนิพพาน การอธิบายเรื่องการหลุดพ้นของพุทธปรัชญาก็เป็นไปในแนวเดียวกับปรัชญาจิตวาจาของระบบอื่น ๆ ที่มีความเห็นว่าร่างกายนั้นต่ำต้อย เป็นเครื่องกีดขวางไม่ให้ถึงจุดหมาย บัดจิตไม่ควรพะวงอยู่กับร่างกาย ควรทำจิตให้บริสุทธิ์เพื่อจิตจะได้เข้าสู่แดนอมตะ โดยไม่มีร่างกายมาเป็นอุปสรรคขัดขวางต่อไป เช่นปรัชญาอุปนิษัทยธิบายว่า อาจมันที่ไม่ติดข้องอยู่กับร่างกายแล้วจะเข้าสู่สถานะที่เป็นเอกภาพกับพรหมัน และพุทธปรัชญาก็อธิบายว่า การติดข้อง ยึดมั่นในตัวตนเป็นอุปสรรคไม่ให้เข้าถึงนิพพาน เมื่อพ้นจากตัวตนที่ยึดมั่นแล้ว จึงจะเข้าถึงนิพพานได้

* ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า สถานะแห่งนิพพานนั้น เป็นความลึกลับที่คนธรรมดาเข้าไม่ถึง รู้ไม่ได้ ไม่สามารถใช้ภาษาในโลกนี้อธิบายได้ นอกจากจะอธิบายโดยการเปรียบเทียบ เช่นเปรียบกับความว่างเปล่า หรือไฟดับ ฯลฯ พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสสรุปคำนิยามของนิพพานโดยตรง "เพราะพระนิพพานเป็นคำสุขุมัก... เป็นธรรมที่ต้องเห็นด้วยอริยจักขุ... เป็นธรรมอันบุคคลผู้เทียบพร้อมด้วยมรรค (เท่านั้น) จะฟังถึงได้ เป็นธรรมชาติที่ไม่มีแดนเกิด เพราะไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย"¹² หมายความว่า นิพพานเป็นสถานะที่จะเข้าถึงได้ด้วยญาณทัสสนะโดยมีวิธีการคือ เจริญสมาธิและวิปัสสนาจนเกิดญาณทัสสนะขึ้น นิพพานเป็นสถานะ

¹²วิสุทธิมรรคแปลภาค 3, ตอน 1, ..., บทที่ 16, หน้า 199-200.

ที่เที่ยงแท้เพราะปราศจากเหตุปัจจัย มรรคหรือวิธีปฏิบัตินั้น เป็นเพียงแต่หนทางที่นำไปสู่ นิพพาน ไม่ได้เป็นเหตุแห่งนิพพาน ดังนั้นนิพพานจึงไม่มีแดนเกิด เมื่อไม่เกิดก็ไม่แตกดับ ไม่มีวันเสื่อมสูญ

การที่คนธรรมดาไม่รู้จักสภาวะแห่งนิพพานนั้น ไม่ได้หมายความว่านิพพานไม่มีอยู่ นิพพานนั้นมีอยู่โดยสภาพที่เปรียบเทียบกับไฟดับ คือบอกไม่ได้ว่าอยู่ที่ไหน ดังที่พระนางเสน ทูลพระเจ้ามิลินท์ ว่า

...พระนิพพานมีอยู่จริง แต่ที่ซึ่งแห่งนิพพานไม่มี...ธรรมคาไฟ ตามปกติ ก็ไม่ปรากฏว่าตั้งอยู่ที่ไหน แต่เมื่อบุคคลเอาไม้มาสีกัน เขา ไฟก็เกิดมีขึ้นไฉนนั้นใด แม้พระนิพพานก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน คือไม่ปรากฏว่ามีที่ซึ่ง แต่หาเมื่อบุคคลพยายามบำเพ็ญศีล สมาธิ บัญญาให้แตกแล้ว พระนิพพานก็เกิดมีขึ้นใด เช่นไฟ นั้นแล¹³

เนื่องจากความลึกซึ้งของสภาวะแห่งนิพพาน และการที่พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงใฝ่ นิยามลักษณะแห่งนิพพานโดยตรงนั้น ทำให้เกิดการตีความกันไปหลายแง่ บ้างก็ตีความไปในเชิงปฏิฐาน ก็กล่าวว่านิพพานนั้นมีตัวตนเหมือนกับพรหมัน บ้างก็ตีความไปในเชิงปฏิเสธ ก็กล่าวว่า นิพพานนั้นคือความดับสูญ ความเข้าใจผิดเกี่ยวกับการตีความนี้อาจเนื่องมาจาก ปรัชญาฮินดูก็ใช้คำนี้ในความหมายของความหลุดพ้น แต่อธิบายต่างกัน คืออธิบายว่านิพพาน คือการที่อาตมันเป็นเอกภาพกับพรหมัน เป็นอัตตา แต่พุทธปรัชญาอธิบายว่า นิพพานเป็น อนัตตา

ในแง่ปฏิฐาน ได้มีการตีความว่าพระอรหันต์ ซึ่งพ้นจากส่วนประกอบแห่งตัวตนคือ เบญจขันธ์แล้ว เข้าสู่นิพพาน ซึ่งเป็นสภาวะที่เป็นอมตะ โดยยอมรับว่านิพพานนั้นเป็นอนัตตา แต่กลับอธิบายว่า พระอรหันต์ยังมีปัจเจกภาพอยู่ในสภาวะเช่นนั้น คล้ายกับจะเชื่อว่ามีอัตตา อยู่เบื้องหลัง เช่นเดียวกับปรัชญาฮินดู แต่พุทธปรัชญาอธิบายว่า นิพพานไม่ใช่การหลุดพ้นของ

¹³ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, ..., หน้า 296.

ตัวคนที่บริสุทธิ์จากอวิชชา เข้าสู่สภาวะที่เป็นอมตะ แต่เป็นการหลุดพ้นจากตัวคนที่ยึดมั่น โดยที่ตัวคนนั้นไม่ได้มีอยู่แต่แรกแล้ว แต่ไปยึดมั่นเข้า เรียกว่า สักกายทิฐิ ในสภาวะแห่งนิพพานไม่ได้มีตัวตนเข้าสู่สภาวะนั้น เป็นแค่เพียงการดับของตัวตน ดังนั้นจึงเจกภาพจึงไม่ปรากฏในนิพพาน พระอรหันต์ที่ดับขันธแล้วจะอยู่ในสภาพเช่นใด จะมีอยู่หรือไม่ เป็นคำถามที่ตอบไม่ได้

ในแง่ปฏิเสธ การที่อธิบายว่า นิพพานไม่ใช่สิ่งนั้น ไม่ใช่สิ่งนี้ ไม่ใช่สิ่งต่าง ๆ ในโลกแห่งปรากฏการณ์ ทำให้เกิดการตีความว่านิพพานนั้นไม่มีอยู่ แต่ตามทัศนะของพุทธปรัชญานั้น ถือว่านิพพานเป็นสภาวะที่มีอยู่ ดังปรากฏคำอธิบายในวิสุทธิมรรคว่า "พระนิพพานไม่มีหามิได้ เพราะพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติที่พึง (หา) ได้ด้วยอุบาย... กล่าวคือความปฏิบัติอันสมควรแก่พระนิพพานนั้น"¹⁴ นอกจากนั้นผู้ที่พุทธปรัชญา กล่าวว่า นิพพานเป็นอนัตตา ทำให้มีผู้ตีความว่านิพพานคือการดับสูญ แต่โดยแท้จริงแล้วนิพพานไม่ใช่ความดับสูญโดยสิ้นเชิง เพราะไม่มีสิ่งใดถูกทำลายหรือดับสูญไปในนิพพาน ไม่มีอัตตาที่จะไปสู่การดับสูญ ทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นกระบวนการ เปลี่ยนแปร มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ในสภาวะแห่งนิพพานสิ่งที่ดับไปแล้วก็ไม่ได้เกิดขึ้นมาอีก เมื่อไม่มีการเกิดก็ไม่มีการดับอีกต่อไป

โดยแท้จริงแล้ว นิพพานเป็นสภาวะที่อยู่เหนือการอธิบายในเชิงปฏิฐานและปฏิเสธ การที่กล่าวว่า มีอัตตาเข้าสู่นิพพานก็ตาม หรืออัตตานั้นดับสูญในสภาวะแห่งนิพพานก็ตาม ทั้ง 2 ทัศนะนี้มีความเห็นผิดจากพุทธปรัชญาตั้งแต่แรก คือเห็นว่ามีอัตตา ในขณะที่พุทธปรัชญาสอนในเรื่องของอนัตตา

พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงอธิบายว่า นิพพานคืออะไร และไม่ได้อธิบายว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุนิพพานโดยดับขันธแล้วจะอยู่ในสภาพเช่นใด จะมีอยู่หรือดับสูญนั้นเป็นเรื่องที่อธิบายไม่ได้ อธิบายได้เพียงแต่ว่า นิพพานคือการดับทุกข์ สิ้นตัณหา เหมือนไฟที่ดับจนสิ้นเชื้อที่จะก่อให้เกิดการลุกไหม้ได้อีก สำหรับพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้วนั้น พระพุทธเจ้าก็

¹⁴ วิสุทธิมรรคแปลภาค 3, ตอน 1, ... บทที่ 16, หน้า 197.

ไม่ได้ทรงยืนยันถึงความมีอยู่ หรือความดับสูญ พระองค์อธิบายแต่เพียงว่า เมื่อพระองค์ดับ
ขันธแล้ว ทั้งเทวดาและมนุษย์จะไม่ได้เห็นพระองค์อีกต่อไป ดังปรากฏในพระสูตรดังนี้

คุณภิกษุทั้งหลาย กายของตถาคต มีต้นหาอันจะนำไปสู่ภพ
ขาดแล้ว ยังกำรงอยู่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักเห็นตถาคต
ชั่วเวลาที่กายของตถาคตยังกำรงอยู่ เมื่อกายแตกสิ้นชีพแล้ว
เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักไม่เห็นตถาคต¹⁵

การอธิบายลักษณะของนิพพานเปรียบเหมือนการอธิบายสีแดง กับคนตาบอด ซึ่ง
คนตาบอดนั้นอาจจะคิดว่า สีแดงมีอยู่หรือไม่มีอยู่ก็ได้ คนตาบอดจะรู้จักสีแดง เมื่อหายจาก
ตาบอด ในห้วงอนึ่งเดียวกันคนธรรมดาจะเข้าใจนิพพาน ก็ต่อเมื่อเขาถึงนิพพาน การอธิบาย
โดยอุปมาอุปไมยหรือการอ้างเหตุผลตามหลักตรรกวิทยา ไม่ทำให้รู้ถึงสภาวะนี้ได้ ความทุกข์
ซึ่งเป็นข้อสมมุติฐานเบื้องต้นของพุทธปรัชญา เป็นสิ่งที่เรารู้ได้ด้วยประสบการณ์ นิพพานหรือ
การดับทุกข์เป็นภาวะที่จะรู้ได้ด้วยประสบการณ์เฉพาะตัว คือการรู้แจ้งด้วยตัวเองเช่นกัน
แต่ไม่ใช่เป็นประสบการณ์ในระดับผัสสะ เช่นเกี่ยวกับการรับรู้สิ่งต่าง ๆ ในโลก นิพพาน
อยู่นอกการรับรู้ในระดับผัสสะ ตรงข้ามกับโลกแห่งปรากฏการณ์ทั้งปวง

จะว่านิพพานคือการทำให้ตัวตนนี้ดับสูญไปก็ไม่ได้ เพราะพุทธปรัชญาไม่ได้กล่าว
ถึงอัตตาที่เป็นอมตะ หรือที่จะดับสูญไปเมื่อนิพพาน ดังนั้นจะว่านิพพานคือสภาวะที่เป็น-
นิรามิสสุข เป็นอมตะแบบเดียวกับพรหมณ์ก็ไม่ใช่ จะว่าเป็นการดับสูญหรือทำลายตัวตนก็
ไม่ใช่ เพราะไม่มีตัวตนจะให้ทำลาย¹⁶ § ในแง่ที่สรุปได้ว่า พุทธปรัชญาสอนว่า
นิพพานเป็นอนัตตา คือไม่มีอัตตาเข้าสู่นิพพาน และไม่มีอัตตาดับสูญในภาวะแห่งนิพพาน
แม้ในโลกแห่งปรากฏการณ์ เบื้องหลังเบญจขันธ์อันไม่เที่ยง แปรปรวนนั้น ก็ไม่ได้มีอัตตา
ซึ่งเป็นผู้รู้หรือเป็นพื้นฐานแห่งตัวตนที่เที่ยงแท้อยู่ § ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกอยู่ในรูปของกระบวนการ

¹⁵"พรหมชาลสูตร". (ข้อ 90), ที่สนิกาย สีลขันธวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทย
เล่ม 14, ..., หน้า 71.

¹⁶Guy Richard Welbon, "The Rhys Davidses" The Buddhist
Nirvana and Its Western Interpreters (Chicago: The University of
Chicago Press, 1968), p. 232.

การ มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป ทั้งนามธรรมและรูปธรรม ที่เรียกว่าตัวตนหรือคนนั้น ก็เป็นกระบวนการแห่งนามรูป พุทธปรัชญายอมรับในปัจจุบัน เจกภาพของกระบวนการแห่งนามรูป ที่เรียกว่าคนแต่ละกระบวนการนี้ แต่ไม่ยืนยันว่า มีสิ่งที่เที่ยงแท้ที่เรียกว่าอัตตาอยู่ในกระบวนการนี้ด้วย กระบวนการแห่งนามรูปนี้ แม้จะอยู่ใตกฎเกณฑ์ธรรมชาติ เช่นเดียวกับวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ในโลก แต่ก็แตกต่างจากสิ่งอื่น ๆ ตรงที่สามารถวิวัฒนาการไปสู่สภาวะแห่งนิพพาน ซึ่งอยู่นอกกฎเกณฑ์แห่งธรรมชาติ ในขณะที่วัตถุทำเช่นนั้นไม่ได้ เมื่อวิวัฒนาการไปถึงสภาวะนั้นแล้ว ก็ไม่ได้มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งออกจากกระบวนการนี้เข้าสู่สภาวะแห่งนิพพาน เป็นแต่เพียงว่ากระบวนการที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป นั้นจะไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป เป็นกระบวนการที่สิ้นสุดลง สภาพแห่งความสิ้นสุดของกระบวนการแห่งนามรูปนี้เองที่เรียกว่านิพพาน / สิ่งที่ทำให้กระบวนการแห่งนามรูปดำเนินต่อไปได้คือตัณหา ตัณหาเกิดขึ้นเพราะความไม่รู้วาลิ่งต่างๆ ในโลกแห่งปรากฏการณ์นั้น ไม่เที่ยง แปรปรวนอยู่เสมอ นึกว่ามันเที่ยง นำปรารภณา นำยึดมั่น การที่จะทำให้กระบวนการแห่งนามรูปสิ้นสุดลง ต้องดับตัณหา การที่จะดับตัณหาได้ต้องมีใจที่เข้าใจว่า โลกแห่งปรากฏการณ์นี้เต็มไปด้วยความทุกข์ ไม่นำปรารภณา ไม่มีสิ่งใดให้ยึดมั่นถือมั่น ถ้ายังคิดว่าสิ่งต่างๆ ในโลกแห่งปรากฏการณ์เป็นสิ่งที่นำปรารภณาแล้ว การเข้าถึงนิพพาน และหนทางที่จะนำไปสู่นิพพานก็ไม่จำเป็น ✓

★ ตามทัศนะของพุทธปรัชญา นิพพานเป็นสัมบูรณ์ภาพ (The Absolute) ที่ปราศจากอิตตา คือไม่ใช่ทั้งจิตสาร (spiritual substance) และไม่ใช่เป็นสสาร (material substance) ซึ่งรองรับคุณสมบัติต่างๆ แต่เป็นสภาวะที่มีอยู่ได้โดยไม่มีต้องอาศัยเหตุปัจจัย เป็นอัครสภาวะ (Transcendental) เป็นอสังขตธรรม ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นสภาวะที่เที่ยงแท้ ไม่มีการเกิดขึ้น - ไม่มีการแตกดับอันเป็นลักษณะที่แตกต่างจากสิ่งทั้งปวงในโลก อาจอธิบายได้โดยการอุปมาอุปมัย คือการเข้าถึงสภาวะที่เรียกว่านิพพาน เทียบกับไฟดับเพราะสิ้นเชื้อ เป็นการดับแห่งตัวตนที่ยึดมั่น ไม่มีส่วนหนึ่งส่วนใดของตัวตน กลืนหายเข้าไปในนิพพาน เป็นสภาวะที่เข้าถึงได้โดยปราศจากตัวตน ตอนที่ยังเป็นดวงไฟอยู่ คือตอนที่ยังมีความยึดมั่นในตัวตน พอหมดความยึดมั่นก็ปราศจากตัวตน คือไฟดับ ไม่มีใครบอกได้ว่า ไฟที่ดับแล้วนั้นจะอยู่ในสภาพเช่นใด อยู่ที่ไหน นิพพานนั้นอธิบายโดยการนิยามไม่ได้ / ในขณะที่พรหมันของปรัชญาอุปนิษัท อธิบายได้โดยคำว่า สัต จิต

อานันตะ สำหรับสภาวะแห่งความหลุดพ้นตามความหมายของปรัชญาอุปนิษัทนั้น หมายถึง การที่มีส่วนหนึ่งอันเป็นสาร์วัตตะของตัวตน เรียกว่าอาตมัน กลืนหายเข้าเป็นเอกภาพกับ พรหมัน ดังนั้นสิ่งสมบูรณ์ของลัทธิปรัชญาและศาสนาอื่น ๆ จึงมีความหมายแตกต่างจากพุทธ ปรัชญาโดยลักษณะ เช่นพระเจ้าในคริสตศาสนา มีอำนาจสร้างโลก อยู่เหนือโลก ควบคุม ความเป็นไปในโลก ให้รางวัลและลงโทษสำหรับการกระทำของมนุษย์ มีความสัมพันธ์กับ สิ่งที่พระองค์สร้างอยู่ตลอดเวลา แต่นิพพานไม่มีอำนาจในการสร้างสรรค์ ไม่ควบคุมโลก ไม่มีความสัมพันธ์กับสิ่งต่าง ๆ ในโลก ถ้าจะเปรียบเทียบนิพพานกับพรหมัน ก็น่าจะมีความ ใกล้เคียงมากกว่ากัน แต่ก็มีข้อแตกต่างกัน คืออุปนิษัทอธิบายว่า ร่างกายเปรียบเสมือนคูกที่ ชั่งอาตมันไว้ ตราบใดที่อาตมันยังยึดมั่นในร่างกาย คิดว่าร่างกายนั้นคือตัวเอง และคิดว่า ตัวเองนั้นมีความเป็นจริงต่างหากจากพรหมัน ตราบใดที่ยังไม่รู้ว่าตัวเองนั้นเป็นอันหนึ่งอัน เดียวกับพรหมันหรือเอกภาพแล้ว ก็จะต้องเวียนว่ายตายเกิดผลัดเปลี่ยนร่างกายอยู่ตราบนั้น เมื่อใดเข้าใจสัจธรรม รู้ว่าตัวเองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพรหมัน เมื่อนั้นอาตมันจึงกลืน (emerge) เข้าสู่สภาวะที่เป็นเอกภาพกับพรหมัน พุทธปรัชญาก็สอนว่า อุปาทานชั้น 5 นี้คือ คูกที่ชั่งคนไว้ ตราบใดที่คนยังยึดมั่นอยู่ในเบญจขันธ์ว่า เป็นตัวตนของตน ก็จะประกอบ กรรม อันเป็นพลังผลักดันให้เกิดเบญจขันธ์หรือนามรูปใหม่ ๆ เป็นวิบากขึ้นเรื่อย ๆ จนกว่า จะรู้ว่าเบญจขันธ์ไม่ใช่ตัวตนของตน จึงสลัดความยึดมั่นออกไปได้ แล้วจึงจะเข้าถึง- นิพพาน เรื่องที่แสดงความแตกต่างระหว่างพุทธปรัชญาและปรัชญาอุปนิษัทนั้น คือเรื่อง การ เข้าถึงนิพพาน และการอธิบายลักษณะแห่งนิพพานและพรหมัน อันเป็นความแตกต่างในระดับ ปริมาณ สำหรับในระดับสมมตินั้น แทบจะไม่มี ความแตกต่างกันเลย ดังที่ไคกลาวไว้แล้วว่า นิพพานเปรียบเหมือนไฟดับ เมื่อตอนที่ยังเป็นดวงไฟอยู่คือระยะที่ยังมีความยึดมั่นในตัวตน ของตน พอหมดความยึดมั่นตัวตนก็ดับ เหมือนไฟดับวูบลง ไม่มีใครบอกได้ว่าไฟนั้นอยู่ที่ ไหน ในท่านองเดียวกัน ไม่มีใครบอกได้ว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุ นิพพานโดยดับขันธ์นั้น อยู่ ในสภาวะเช่นใด และอยู่ที่ไหน เพราะไม่มีส่วนใดส่วนหนึ่งของตัวตนกลืนหายเข้าไปใน นิพพานเหมือนอาตมันกลืนเข้าสู่พรหมัน เพียงแต่ว่าตัวคนนั้นดับลงเมื่อถึงสภาวะแห่งนิพพาน เท่านั้น

อีกประการหนึ่ง ปรัชญาอุปนิษัทอธิบายว่า พรหมัน เป็นสัมปชัญญะบริสุทธิ์ (pure consciousness) เป็นพื้นฐานแห่งการมีอยู่ของโลกและสิ่งทั้งปวง รวมทั้งอาตมัน หรือชีวาตมัน เพราะสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ก็คือพรหมัน แต่การที่เห็นเป็นความหลายหลากนั้น เนื่องจากอำนาจมายาของพรหมัน พรหมันมีอำนาจที่จะเปลี่ยนแปลงหรือปรากฏตัวเองออกเป็นความหลายหลาก ผู้ที่มีวิชาปกคลุม จะมองเห็นแต่โลกแห่งความหลายหลากเท่านั้น ไม่สามารถเข้าถึงเอกภาพแห่งพรหมันได้

ตามทัศนะของพุทธปรัชญา นิพพานไม่ใช่สัมปชัญญะบริสุทธิ์ ไม่ใช่อัตตา หรืออาตมัน นิพพานไม่มีการรับรู้ ไม่มีอำนาจมายา ไม่มีกิจกรรมในอันที่จะเปลี่ยนแปลง หรือปรากฏตัวเอง ออกเป็นสิ่งที่ต่าง ๆ ทั้งไม่เปิดเผย (reveal) ตัวเองต่อผู้ใดค้าย ในขณะที่พระเจ้า หรือพรหมันจะเปิดเผยหรือแสดงตนเองต่อผู้ที่ภักดีต่อพระองค์ ซึ่งนิพพานไม่ได้มีลักษณะเช่นนี้ แต่เป็นสภาวะที่จะต้องพยายามเข้าถึงให้ใคร่ค้ายตัวเอง นอกจากนั้นนิพพานไม่ได้เป็นพื้นฐานหรือสาเหตุของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลก ไม่ได้อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในโลก ทั้งยังต่างจากโลกแห่งสังขตธรรม คือไม่มีส่วนใดที่เหมือนกัน และไม่มีความสัมพันธ์ต่อกันในแง่เกี่ยวกับที่พรหมันสัมพันธ์กับโลกเลย

ปรัชญาอุปนิษัทสร้างทฤษฎีเกี่ยวกับพรหมัน โลก และอาตมัน โดยการอ้างเหตุผลหรือการอนุมาน และการคิดไตร่ตรอง (speculative) ทางอภิปรัชญา เช่นเดียวกับคริสตศาสนา ก็อนุมานถึงการมีอยู่ของพระเจ้า โดยเห็นว่าสิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นมาโดยมีผู้สร้างสรรค์ คือมนุษย์เป็นผู้ประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ ขึ้นมา ดังนั้นโลกอันเป็นระเบียบย่อมต้องมีผู้สร้าง คือต้องเป็นการสร้างสรรค์ของพระเจ้า ในแง่นี้แสดงว่าพระเจ้าสร้างโลก สำหรับปรัชญาอุปนิษัทนั้น พรหมันไม่ได้สร้างโลก แต่เป็นพื้นฐานแห่งการมีอยู่ของโลก ซึ่งคล้ายกับปรัชญาของคานท์ ที่อธิบายว่า สิ่งที่เป็นจริง (noumena) เป็นพื้นฐานแห่งปรากฏการณ์ (phenomena) สิ่งที่เราเรานั้นก็คือปรากฏการณ์ ส่วนสิ่งที่เป็นจริงนั้น เรารู้ไม่ได้ แต่อุปนิษัทอธิบายว่า เรารู้จักพรหมันได้ สำหรับคริสตศาสนาก็อธิบายว่า เราสามารถจะรู้จักพระเจ้าผู้สร้างได้ โดยสามารถเข้าไปอยู่ในอาณาจักรของพระองค์

นิพพานของพุทธปรัชญานั้น อยู่ในสภาวะที่เป็นสัมบุรณภาพ เช่นเดียวกับพระเจ้า หรือพรหมัน แต่เป็นสัมบุรณภาพที่ไม่มีความเกี่ยวเนื่องกับปรากฏการณ์เลย อย่างไรก็ตาม

ถ้าสัมบูรณ์ภาพไม่ใช่สิ่งหนึ่งสิ่งใดในโลก แต่อยู่เหนือโลกแล้ว เราจะรู้จักสัมบูรณ์ภาพด้วย เหตุผล คือการอนุมานไม่ได้ เราสามารถใช้เหตุผลรู้จักสิ่งต่าง ๆ ในโลกได้ เพราะโลกนี้เป็นโลกที่มีระเบียบ กฎเกณฑ์และมีเหตุผล (rational) อีกประการหนึ่ง ถ้าสัมบูรณ์ภาพนั้นอธิบายไม่ได้ด้วยภาษาชาวโลก ไม่ใช่สิ่งนั้นและไม่ใช่สิ่งนี้ สิ่งที่เกิดจากสัมบูรณ์ภาพหรือมีพื้นฐานจากสัมบูรณ์ภาพก็ย่อมต้องเป็น เช่นเดียวกับสัมบูรณ์ภาพ แต่ทุกสิ่งในโลกนั้นเป็นความหลายหลาก สัมบูรณ์ภาพย่อมไม่ใช่สาเหตุแรกหรือพื้นฐานของสิ่งเหล่านี้ ดังนั้น นิพพานของพุทธปรัชญาจึงไม่ได้อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ และไม่ได้เป็นสาเหตุแห่งปรากฏการณ์นั้นด้วย และที่พุทธปรัชญาแตกต่างจากลัทธิปรัชญาอื่น ๆ ส่วนใหญ่ก็คือ พุทธปรัชญาสอนว่า นิพพานเป็นอนัตตา ไม่ใช่อัตตา การหลุดพ้น (salvation) นั้น ไม่ใช่การรวมเข้าเป็นเอกภาพกับนิพพาน เหมือนอาตมัมกับพรหมัน และไม่ใช่การเข้าไปอยู่ในอาณาจักรแห่งพระเจ้า X แต่เป็นความดับสิ้นแห่งตัวตนหรือความทุกข์ รวมทั้งดับสาเหตุคือตัณหา คนเข้าถึงนิพพานได้ เพราะคนไม่ใช่สิ่งต่าง ๆ ในโลก หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า ทุกสิ่งในโลกไม่ใช่ตัวตนของคนทั้งสิ้น เมื่อสลัดตัวตนและโลกออกไปได้แล้ว สภาวะที่เหลืออยู่นอกจากนี้คือนิพพาน การที่จะสลัดสิ่งที่เรียกว่าโลกและตัวตนออกไปนั้น ต้องใช้วิธีฝึกฝนโดยการเจริญสมาธิ และวิปัสสนา จนเกิดญาณทัสสนะ รู้ว่าสิ่งต่าง ๆ ไม่ใช่ตัวเราของเรา มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา แล้วจึงไม่เกิดความปรารถนา ไม่เข้าไปยึดถือ นั่นคือการดับตัณหา อุปาทาน อันเป็นเหตุแห่งทุกข์

นิพพานนั้น คล้ายกับพรหมันในอุปนิษัทในแง่ที่ไม่ใช่สสาร แต่เป็นสภาวะที่มีอยู่ได้ ด้วยตัวเอง เป็นความจริงสูงสุด (ultimate reality) ฯลฯ แต่มีความแตกต่างกัน ในแง่ที่พรหมันนั้นเป็นอัตตา ไม่ใช่อนัตตา เป็นพื้นฐานของสิ่งทั้งปวง ทุกสิ่งในโลกเป็นพรหมัน คือออกมาจากพรหมันและกลับเข้าสู่พรหมัน พรหมันมีอำนาจมายาที่จะบังคับความจริงว่า ทุกสิ่งเป็นพรหมัน ฯลฯ แต่นิพพานไม่ได้มีลักษณะเช่นนั้น ทุกสิ่งในโลกไม่ใช่ นิพพาน นิพพานไม่มีกิจกรรม ไม่มีอำนาจมายา แต่เป็นสภาวะแห่งความจริงที่ไม่เกี่ยวข้องกับโลกและปรากฏการณ์ โดยผู้ที่หลุดพ้นเท่านั้นที่สามารถจะหยั่งรู้ถึงสภาวะนั้นได้ ในแง่นี้ นิพพานคล้ายกับแบบ (Idea) ของเพลโต เพลโต อธิบายว่ามีสภาพแห่งความจริงที่ไม่เกี่ยวข้องกับวัตถุ แตกต่างจากทุกสิ่งทุกอย่างในโลกแห่งผัสสะ เรียกว่าแบบซึ่ง เป็นสัมบูรณ์ภาพ ที่ไม่-

เกี่ยวกับจิตที่รู้จักแบบ และไม่เกี่ยวข้องกับโลกแห่งผัสสะ ซึ่งเป็นสิ่งลอกแบบ และเพลโตก็ไม่ได้อธิบายว่า แบบมีความสัมพันธ์กับสิ่งต่าง ๆ ในโลกอย่างไร และทำไมจึงต้องมีสิ่งจำลองแบบ โลกของแบบมีอยู่ต่างหาก ไม่ใช่โลกนี้และไม่มี ความเกี่ยวข้องกับโลกนี้ อยู่พ้นจากโลกนี้ เขาไม่ได้อธิบายโลกแห่งปรากฏการณ์จากแบบ และแบบนั้นไม่มีอำนาจที่จะผลิตสิ่งต่าง ๆ ออกมา ไม่ได้เป็นพื้นฐานของสิ่งต่าง ๆ ในทำนองเดียวกัน นิพพานไม่ใช่พื้นฐานของสิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้ แต่มีอยู่ต่างหาก อยู่พ้นจากโลกนี้ และไม่ได้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้ แต่เป็นสภาวะที่มนุษย์สามารถหยั่งรู้ได้ เช่นเดียวกับแบบ

พุทธปรัชญา เป็นปรัชญาในแนวจิตวาท (Idealism) ในแง่ที่สอนว่า มีสภาวะแห่งความจริงอันหนึ่งซึ่งอยู่นอกโลกแห่งผัสสะ แต่พุทธปรัชญาก็มีคำสอนที่แตกต่างจากระบบปรัชญาแนวจิตวาทอื่น ๆ โดยทั่วไป คือไม่สอนอภิปรัชญาเรื่องอัตตา แต่สอนว่า ทุกสิ่งเป็นอนัตตา ในขณะที่ปรัชญาแนวจิตวาทอื่น ๆ นั้นสร้างระบบอภิปรัชญา และมีความเชื่อในอัตตา ในบางลักษณะพุทธปรัชญามีแนวคำสอนที่คล้ายคลึงกับปรัชญาประจักษ์วาทของฮูม และ เอกซิสเทนเซียลลิสม์ ของซาทซ์ โดยที่มีจุดเริ่มต้นที่เหมือน ๆ กัน คือ ทั้ง 3 ระบบอธิบายว่า มนุษย์เป็นความว่างเปล่า ไม่ใช่อัตตา ไม่มีสาเหตุแรกหรือพระเจ้าผู้สร้าง แต่ก็มีข้อสรุปที่ต่างกันไป โดยเฉพาะในเรื่องของความหลุดพ้น

ทั้งพุทธปรัชญาและปรัชญาของฮูม ศึกษาโดยเฉพาะเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ โดยใช้ประสบการณ์และการวิเคราะห์ และฮูมพบว่า ไม่มีอัตตาหรือสารัตถะที่อยู่เบื้องหลังกระบวนการรับรู้ทั้งปวง และพุทธปรัชญา ก็พบว่า ไม่มีอัตตาอยู่เบื้องหลัง เบญจขันธ์ แต่ปรัชญาทั้ง 2 ระบบมีจุดหมายที่ต่างกัน คือ จุดหมายของพุทธปรัชญานั้น ได้แก่ความหลุดพ้น เนื่องจากพุทธปรัชญาเห็นว่า ธรรมชาติของมนุษย์สามารถเข้าถึงสภาวะแห่งความหลุดพ้นได้ การหลุดพ้นคือการถอนความยึดมั่นในตัวตนหรือเบญจขันธ์ ซึ่งเรียกว่า สักกายทิฏฐิเสีย และในเมื่อมนุษย์ไม่ใช่อัตตาที่อยู่เบื้องหลัง เบญจขันธ์ และเบญจขันธ์ก็ไม่ใช่ตัวตนของเรา เราจึงหลุดพ้นไปจากมันได้ นอกจากนั้นพุทธปรัชญายังเห็นว่า เบื้องหลังโลกหรือจักรวาลนี้ปราศจากผู้สร้าง ถ้ามนุษย์และโลกเป็นสิ่งที่ถูกสร้างแล้ว เสรีภาพเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะต้องอยู่ใต้อำนาจควบคุมของผู้สร้าง การหลุดพ้นด้วยตัวเองก็เป็นไปไม่ได้ ต้องคอยพึ่งพระเจ้าผู้สร้าง เสรีภาพหรือความหลุดพ้นตามนัยแห่งพุทธปรัชญานั้นเรียกว่า นิพพาน คือ

พ้นจากการเป็นทาสแห่งตัวตนและโลก ซึ่งกินความถึงการไม่ติดข้องอยู่ในสังคมด้วย สำหรับ
 ชุมชนนั้น สอนว่า เมื่อไม่พบอัตรเบื่องหลังการรับรู้ทั้งปวงแล้ว มนุษย์ไม่ควรจะมีความยึดมั่น
 ในตัวเอง อันก่อให้เกิดความรู้สึกที่เห็นแก่ตัว โดยหาทางออกคือการหลุดพ้นจากตัวเองไป
 สู่อสังคม ไม่ถือตัวเอง เป็นใหญ่ มีความเห็นอกเห็นใจต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน มีความรู้สึกร่วม
 กัน ฯลฯ

สำหรับปรัชญาของชาทรวินั้น ก็มีคำอธิบายเบื้องต้นที่เหมือนกับพุทธปรัชญา คือเริ่มต้น
 ว่า มนุษย์มีความทุกข์เพราะมนุษย์นั้นว่างเปล่า และทุกข์นั้นเกิดจากตัณหา พุทธปรัชญาอธิบาย
 ว่า ความทุกข์และตัณหานั้น เป็นสิ่งที่ขจัดได้ เพราะมันไม่ใช่ตัวตนของเรา ส่วนชาทรวินั้นสอน
 ว่า ความทุกข์และตัณหานั้น ขจัดไม่ได้ เพราะมันเป็นโครงสร้างของมนุษย์ คือเป็นตัวมนุษย์
 เลยทีเดียว ดังนั้นความหลุดพ้นจึงเกิดขึ้นไม่ได้ และไม่ใช่สิ่งจำเป็น แม้มนุษย์จะไม่หลุด
 พ้น แต่ก็มีเสรีภาพ และเสรีภาพนั้นไม่ใช่สิ่งที่มนุษย์จะต้องไปแสวงหา เพราะมันเป็นโครง
 สร้างของมนุษย์อีกแห่งหนึ่ง มนุษย์ต้องมีเสรีภาพ เพราะเสรีภาพกับมนุษย์นั้น เป็นอันหนึ่งอัน
 เดียวกัน สำหรับพุทธปรัชญานั้นสอนว่า เสรีภาพหรือความหลุดพ้นเป็นสิ่งที่ต้องแสวงหา เป็น
 จุดหมายปลายทางของมนุษย์

ทั้งปรัชญาของชาทรวินและพุทธปรัชญาถือว่า คนมีเสรีภาพ โดยที่ประการแรก คนไม่
 ใช่ว่าจะถูกสร้างสรรคโดยพระเจ้า ไม่ต้องตกอยู่ภายใต้การควบคุม และไม่เป็นที่ตามเจตนา
 รมณของพระองค์ ดังนั้นชาทรวินจึงอธิบายว่า การกระทำของมนุษย์ไม่ต้องถูกกำหนดจาก-
 อิทธิพลภายนอก และไม่ถูกกำหนดจากอดีต เป็นการกระทำที่เสรี (free act) สำหรับ
 พุทธปรัชญาสอนว่า มนุษย์แสวงหาเสรีภาพและความหลุดพ้นได้ด้วยตัวเอง โดยไม่ต้องอาศัย
 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ภายนอกที่เรียกว่า พระเจ้ามาแสดงตนให้ปรากฏ หรือคอยช่วยเหลือ

ตามทัศนะของพุทธปรัชญานั้น อาจกล่าวได้ว่า เพราะมนุษย์ว่างเปล่าจากตัวตนจึง
 มีเสรีภาพ ผู้ที่ว่างเปล่าจากตัวตนซึ่งมีเสรีภาพสมบูรณ์ (absolute freedom) ก็มีแต่
 พระอรหันต์เท่านั้น คนธรรมคานั้นมีเสรีภาพเพียงส่วนหนึ่ง และถูกจำกัดในอีกส่วนหนึ่ง ที่
 ว่าถูกจำกัดนี้หมายความว่า ถูกจำกัดโดยปัจเจกภาพของตนเอง ถูกจำกัดโดยการกระทำ
 ในอดีต เพราะพุทธปรัชญาสอนว่า อดีตมีอิทธิพลต่อบุคคลในปัจจุบันและอนาคต ที่ว่ามีเสรีภาพใน
 ส่วนหนึ่งนั้น หมายถึง เสรีภาพที่จะแสวงหาเสรีภาพที่สมบูรณ์ในขั้นสุดท้าย แต่สำหรับชาทรวิน

มีความเห็นว่า คนธรรมกานั้นมีเสรีภาพที่สมบูรณ์ คือมีเสรีภาพที่จะเลือกให้ความหมายแก่สิ่งต่าง ๆ โดยไม่มีอิทธิพลจากอุปนิสัย หรือความเคยชินในอดีตมากำหนด เพราะอดีตไม่ได้มีอิทธิพลต่อปัจจุบันและอนาคต ดังนั้นคนธรรมกามีเสรีภาพสมบูรณ์ตามทัศนะของชาห์ จึงเท่ากับพระอรหันต์ซึ่งมีเสรีภาพที่สมบูรณ์เช่นกันตามทัศนะของพุทธปรัชญา ทั้งนี้ได้กล่าวไว้แล้วว่า เสรีภาพนั้นเป็นจุดหมายของมนุษย์ ในเมื่อมนุษย์ไม่ได้มีเสรีภาพที่สมบูรณ์มาก่อน แต่เป็นทาสของอดีต เมื่อมนุษย์ห้าตัวเองให้เป็นอิสระจากความเคยชิน (tendency) ต่างๆ ในอดีต ซึ่งมีอิทธิพลในการให้ความหมายต่ออารมณ์ที่มากกระทบ ในเมื่อสิ่งต่าง ๆ ปรากฏจากความหมายเสียแล้ว ตัณหาที่ไม่เกิดขึ้น ซึ่งหมายความว่า พันทุกซ์ใดเพราะภัยเหตุของมันเสีย นอกจากมนุษย์สามารถพ้นจากความเคยชินในอดีตแล้ว ก็ยังสามารถเลือกการกระทำที่เป็นกรรม หรือกิริยาได้อีก การกระทำที่เป็นกิริยา คือการกระทำที่ปราศจากโลภะ โหสะ และโมหะ ไม่ก่อให้เกิดวิบาก คือนามรูป หรือการสัมผัสของตัวตนอันเป็นทุกซ์ต่อไป สายโซ่แห่งความทุกซ์หรือตัวตนก็ขาดลง สำหรับชาห์อธิบายว่ามนุษย์หรือความรู้สึกกับรู้นั้นมีอยู่ แต่มีอยู่อย่างว่างเปล่า เพราะว่างเปล่าจึงมีความต้องการหรือตัณหา และเพราะว่างเปล่าจึงทำให้มีเสรีภาพ ส่วนพุทธปรัชญานั้น อธิบายว่า มนุษย์ไม่ใช่ตัณหา โดยสภาพปรมาตมไม่มีสัตว์ บุคคล หรือตัวตน มีแต่สภาวะธรรมเกิดขึ้นเป็นไปตามอำนาจของเหตุปัจจัย แต่มนุษย์ไปยึดถือมันเข้าด้วยความหลงผิด เพราะความที่มันไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตนนั้นเอง เสรีภาพหรือความหลุดพ้นจากสิ่งเหล่านี้จึงเกิดขึ้นได้ และไม่ใช่ว่าขจัดสิ่งเหล่านี้ไปหมดแล้วจะถึงซึ่งความดับสูญ พระอรหันต์ขจัดความยึดมั่นในตัวตนและขจัดตัณหาไปหมดแล้ว พระอรหันต์ก็ยังมีอยู่ได้ อยู่อย่างว่างจากตัวตนและตัณหา พระอรหันต์เท่านั้นที่จะรู้อัจฉริยภาพอันอนัตตาในชั้นปรมาตมของสิ่งต่าง ๆ

ชาห์อธิบายว่า ความรู้สึกบริบูรณ์ (consciousness) ตัณหา (desire) และเสรีภาพ (freedom) ฯลฯ นี้เป็นโครงสร้างของมนุษย์ ในแง่ต่าง ๆ เสรีภาพเป็นตัวของมนุษย์เอง ไม่จำเป็นจะต้องไปแสวงหา ฉะนั้นความหลุดพ้นจึงไม่ใช่สิ่งจำเป็น ความทุกซ์เป็นสิ่งที่คู่กับมนุษย์อยู่แล้ว เพราะมนุษย์คือตัณหา ดังนั้นถ้าพิจารณาในแง่โครงสร้างของมนุษย์แล้ว มนุษย์ไม่มีวันพ้นทุกซ์ ความหลุดพ้นนั้นไม่ได้หมายถึงการขจัดตัณหาและดับทุกซ์ แต่หมายถึงการยอมรับมัน เวชิตูหน้ากับมัน การทำลายมันเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ เพราะ

เท่ากับทำลายตัวเอง

พุทธปรัชญาสอนว่า พระอรหันต์ซึ่งมีเสรีภาพสมบูรณ์นั้น เข้าถึงความว่างเปล่าหรืออนัตตาในขั้นปรมาตถ์ โดยการขจัดตัวตน (personality) ที่ยึดมั่น ไม่ติดข้องอยู่ในโลก แต่ก็สามารถอยู่ในโลกได้ โดยโลกไม่มีอิทธิพลที่จะทำให้ท่านต้องกินร่นวุ่นวายไปกับความเปลี่ยนแปลงของโลกอีกต่อไป แต่ซาทรสอนว่า มนุษย์ที่มีเสรีภาพต้องมีความสัมพันธ์กับโลก ถ้าปราศจากมนุษย์แล้วโลกไม่มีความหมาย ทุกขณะที่มีการรับรู้โลกภายนอกนั้น เป็นการกระทำที่เสรี แต่คนทั่วไปมักจะไม่ชอบที่จะมีเสรีภาพ เพราะเสรีภาพเป็นสิ่งที่ควบคู่กับการรับผิดชอบ ซึ่งก่อให้เกิดความกระวนกระวาย ความทุกข์ มนุษย์พยายามคิดว่า การกระทำของเขานั้นปราศจากเสรีภาพ แต่ถูกกำหนดโดยอดีต หรือโดยกฎแห่งสังคัม และคิดว่า การกระทำของตัวเองนั้นมีเหตุผล ซึ่งเท่ากับลบลค่าของตัวเอง พยายามหนีตัวเอง หนีโลก แต่ก็ไม่สำเร็จ มนุษย์หนีโลกไม่ได้ ต้องติดข้องอยู่ในโลก ถ้าเราเป็นจริงโดยไม่อาศัยโลก ถ้าโลกไม่ได้เป็นพื้นฐานของมนุษย์ จิจะหนีโลกได้ แต่ในเมื่อโลกเป็นพื้นฐานของมนุษย์ และมนุษย์ไม่สามารถแยกตัวเองจากโลก มนุษย์จะหนีโลกและปฏิเสธเสรีภาพของตนเองเสียไม่ได้ ดังนั้น ถ้าจะกล่าวถึงความหลุดพ้นตามทัศนะของซาทร ก็คือการเผชิญกับความทุกข์ ไม่ใช่หลุดพ้นจากทุกข์ ในเมื่อเสรีภาพ ความทุกข์ และค้นหาเป็นโครงสร้างของมนุษย์ ขจัดออกไปไม่ได้ มนุษย์ต้องยอมรับธรรมชาติของตัวเอง

พุทธปรัชญาเริ่มต้นจากการวิเคราะห์ประสบการณ์ แต่จุดหมายปลายทางนั้น คือความหลุดพ้นซึ่งเป็นสภาวะที่เหนือโลก เหนือประสบการณ์ในระดับผัสสะ สภาวะเช่นนี้เป็นสัมบูรณ์ภาพ ลักษณะที่เหมือนกันของระบบปรัชญาและศาสนาส่วนใหญ่ก็คือ กล่าวถึงจุดหมายปลายทางที่อยู่เหนือโลกแห่งปรากฏการณ์ ซึ่งเต็มไปด้วยความแปรปรวน เป็นความจริงสูงสุดที่ไม่ได้เกิดจากการสร้างสรรค์ของจิต เป็นสภาวะแห่งความหลุดพ้นจากทุกข์ แต่สัมบูรณ์ภาพตามที่ปรากฏในปรัชญาระบบต่าง ๆ นั้น ก็มีความแตกต่างกันออกไปบ้าง เช่น สัมบูรณ์ภาพของพุทธปรัชญา แตกต่างจากสัมบูรณ์ภาพของปรัชญาระบบอื่น ๆ ตรงที่ไม่ใช่อัตตา แต่เป็นอนัตตา

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่า นิพพานไม่ได้มีลักษณะที่เป็นอัตตา เช่นเดียวกับพรหมัน ทั้งไม่ได้มีความคับสวดยโดยสิ้นเชิง เพราะพระพุทธเจ้าไม่ทรงสอนเรื่องความคับสวดย ซึ่งเป็นอุจเฉททิฏฐิ แต่เป็นการคับคั่งหาอันเกิดจากความเคยชินในอดีตที่มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ผิดไปจากสภาพที่แท้จริงของมัน ทำให้เกิดความปรารถนา ความเกลียดชัง ฯลฯ และหมายถึงการคับคั่งความยึดมั่นในตัวตนนี้ด้วย

นิพพาน เป็นสภาวะที่อยู่เหนือคำพูด ภาษาพูดนั้นไม่สามารถจะแสดงถึงลักษณะที่แท้จริงของสัมบูรณ์ภาพเช่นนิพพาน เพราะภาษานั้นถูกสร้างขึ้นเพื่อบ่งถึงสิ่งต่าง ๆ ที่รับรู้ได้ ควดยประสาทสัมผัส และสัมบูรณ์ภาพนั้นไม่ได้อยู่ในข่ายของสิ่งเหล่านี้ การตีความลักษณะของนิพพานทั้งในเชิงปฏิฐาน หรือปฏิเสธก็ตาม ทำให้เกิดปัญหาอภิปราย ซึ่งไม่ได้เป็นปัญหาที่แท้จริง เพียงแต่ทำให้เกิดความยุ่งยากในการคิดคำนึงและการวิจารณ์เท่านั้น ปัญหาที่แท้จริงตามทัศนะแห่งพุทธปรัชญานั้น คือปัญหาเรื่องความทุกข์ ซึ่งหาทางออกได้ นั่นคือการดับทุกข์ ซึ่งเรียกว่านิพพาน เท่านั้น

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย